

TANULMÁNYOK

LEONARD BERKOWITZ

University of Wisconsin, Madison, USA

A FRUSZTRÁCIÓ ÉS A KIVÁLTOTT AGRESSZIÓ

Már 50 éve annak, hogy John Dollard, Leonard Doob, Neal Miller, O. Hobart Mowrer, Robert Sears és Yale egyetemi kollégái megjelentették az agresszió—frusztráció hipotézist leíró klasszikus kötetüket. Kis terjedelmű volt ez a könyv, annál nagyobb a társadalomtudományokra gyakorolt hatása. A Yale-i csoport nézeteit az agresszió gyökereiről azonban nemcsak elfogadás jellemezte, többen kritikusan fogadták ezeket a feltételezéseket.

E tanulmányomban kísérletet teszek a frusztráció és agresszió összefüggéseinek elemzésére, az újabb szociálpszichológiai eredmények tükrében, valamint arra, hogy bizonyos módosítások révén tovább szélesíthessük az eredeti hipotézist anélkül, hogy elveszítenénk a hipotézis szellemét.

A MEGHATÁROZÁSOK

Elemzésünket kezdjük a fogalmak meghatározásával. A szociálpszichológusok többségével egyetértve agresszió olyan fizikai vagy verbális viselkedés értendő, melynek az a szándéka, hogy valakinek testi vagy lelki kárt okozzon. Az agresszió ilyen értelmezése azonos a Dollard és kollégái által megfogalmazott állítással, ti., hogy az agresszió célja a károkozás. Ugyanakkor nem állíthatjuk, hogy az agresszort kizárólag, vagy főleg a károkozás vezérli. Abban a kérdésben is megoszlik a többség véleménye, hogy fontos-e megkülönböztetni az instrumentális és az ellenséges agressziót (FESHBACH, 1964). Annak ellenére, hogy az agresszió minden esetben szándékos károkozás, az ellenséges agresszió fő célja egy másik személynek fájdalmat vagy kellemetlenséget okozni, míg az instrumentális ag-

resszió főleg az olyan célok elérésére vonatkozik, mint pénz, szociális státusz vagy terület.

Dollard és kollégái nem ismerték fel e különbségek fontosságát. Hipotézisük két alaptételre támaszkodik:

- 1.) Minden agresszív aktus a korábbi frusztrációra vezethető vissza.
- 2.) A frusztráció minden esetben agresszióhoz vezet.

Meg kell jegyezni azonban, hogy a második tételt elfogadhatjuk anélkül, hogy az elsővel is egyetérténénk. Az első tétel, miszerint az agresszió valamennyi megnyilvánulása korábbi megelőző frusztrációból indul, lényegében posztulálja az agresszió valamennyi megnyilvánulásának azonosságát, legalábbis eredetükben. Így minden agresszió az ellenséges agresszióra redukálható. Úgy látszik, hogy a Yale-i csoport nem tekintette lehetségesnek azt, hogy az instrumentális magatartás más formáihoz hasonlóan, tanulás révén is elsajátítható. Az agresszió korántsem minden esetben vezethető vissza a múltban tapasztalt akadályokra a kívánt célok elérésében. Így csak annyit mondhatunk, hogy frusztráció elvezethet az ellenséges agresszióhoz.

Az agresszió különböző típusainak megkülönböztetése mellett szükséges tisztázni a frusztráció fogalmát is. Ezt a szót többféleképpen használják a pszichológusok, szakmai vitákban ugyanúgy, mint a mindennapi életben. Így a Yale-i meghatározás, mely szerint a frusztráció „a cél elérésének akadályoztatása miatt létrejött állapot” — nem mindig világos. A kétértelműség elkerülése érdekében célszerű lefordítani az eredeti, 1939-es S-R elméletre támaszkodó terminusokat a mai, kognitív fogalmakra. Ebben segíthet a könyv egyik bekezdése, amelyben a szerzők Priort idézik: „Mi kínozhatja jobban meggyötört lelkünket, mint az öröm megszerzése és elvesztése?” Anélkül, hogy megváltoztatnánk a Yale-i csoport felfogásának lényegét, megállapíthatjuk: számukra a frusztráció az az akadály, amely az elvárható eredmény elérésének útjában áll. Így a tétel tesztelése megmutatja, hogy a kíváncsú célok elérésének akadályoztatása nem feltétlenül azonos a frusztrációval. A frusztrált személynek anticipálnia kell azokat az örömeket, amelyek az elért céllal kapcsolatban állnak.

AZ ÉRTÉKELES ÉS TULAJDONÍTÁS SZEREPE

VAJON CSAK „NEM LEGITIM” FRUSZTRÁCIÓ OKOZZA AZ AGRESSZIÓT?

A frusztráció— agresszió hipotézisét bemutató könyv megjelenését követően számos kutató hangsúlyozta, hogy a frusztrációnak csak egyes típusai okoznak agressziót. Több bíráló rámutatott arra, hogy a szociálisan elfogadható frusztráció nem vezet agresszióhoz, s csak a minden legitimitást nélkülöző frusztrációnak van ilyen hatása. Talán PASTORE (1952) tanulmánya képviseli leginkább a bírálatok ezen típusát. Az általa végzett vizsgálatban a v.sz.-eknek el kellett képzelniük olyan helyzetet, amely megakadályozta valamilyen cél elérését. Például a városi busz nem állt meg a megállóhelyen. Aligha meglepő, hogy a v.sz.-ek rendszerint azt felelték, hogy amennyiben a vezető melletti táblán „garázs menet” fölírat volt, akkor nem érezték haragot.

Annak ellenére, hogy ezen vizsgálat eredményeit általában a legitimitást nélkülöző frusztráció és az agresszió közötti kapcsolatról tanúskodó tényként értelmezik, figyelembe kell venni, hogy az eredmények kifejezetten kétértelműek. Egyfelől, Pastore vizsgálatából hiányzott a Yale-i csoport szerinti frusztráció. Ti. ez az állapot csak abban az esetben jön létre, ha az embereket megakadályozzák az általuk elvárt célok elérésében. Így a buszmegállóban álló emberek nincsenek frusztrálva, ha tudják, hogy a közeledő busz a garázsba megy. Ennél fontosabb az, hogy a v.sz.-ek a tőlük elvárható válaszokat adták a feltételezett helyzetre, ahogy ezt maga Pastore is elismerte. Vélhetőleg a v.sz.-ek úgy érveltek, hogy értelmetlen megharagudni olyan helyzetben, amelyben a céljaik elérését ésszerű körülmény akadályozta. Ennek következtében tagadhatták azt, hogy emocionálisan viselkednének abban a helyzetben.

TULAJDONÍTÁS ÉS A FRUSZTRÁCIÓRA ADOTT VÁLASZOK

A frusztráció különböző típusait megkülönböztető felfogások közül legújabb az agresszió tulajdonítási értelmezése. Eszerint a felfogás szerint az ember érzelmeit és cselekvéseit döntően az okok értelmezése határozza meg. Például AVERILL (1982, 1983) és WEINER (1985) szerint a haragot az észlelt, szándékosnak vélt helytelen magatartás váltja ki. Frusztrált személyek akkor válnak dühössé és hajlamosak az agresszióra, amikor úgy gondolják, hogy valaki szándékosan és igazságtalanul akadályozza őket céljaik elérésében. Ennek megfelelően, alapvetően agresszív személyek könnyen provokálhatóak, mivel általában feltételezik, hogy mások rosszat kívánnak nekik (DODGE, 1980).

Vitathatatlan, hogy a kellemetlen élmény okainak tulajdonítása befolyásolhatja a létrejövő emocionális reakciókat. (l. például AVERILL, 1982, 1983, RULE és NESDALE, 1978, SMITH és ELLSWORTH, 1985, WEINER, 1985). Meg kell jegyezni azonban, hogy a befolyás többféleképpen magyarázható. Korábban már szó esett arról, hogy az emberek gyakran úgy gondolják: nemcsak a magatartásuknak, de érzelmeiknek is meg kell felelniük bizonyos szociális szabályoknak. Ezen szabályoknak megfelelően tartózkodhatunk azoktól az emocionális reakcióktól, melyeket nem tartanak megfelelőnek. De még abban az esetben is, amikor ilyen korlátok nincsenek, kifejezetten kellemetlen arra gondolni, hogy valaki szándékosan akadályoz minket céljaink elérésében. Ez a rossz érzés megerősíti a frusztráció által kiváltott hatást. Így a valódi kérdés nem az, hogy a tulajdonításnak van hatása vagy nincs, hanem az, hogy szükséges-e a szándékos rosszindulat észlelése a harag és az agresszió kiváltásához.

A „MEGFELELŐ” FRUSZTRÁCIÓ IS KIVÁLTHATJA AZ AGRESSZIÓT?

Anélkül, hogy részletes elemzésbe bocsátkoznánk, érdemes megemlíteni, hogy a frusztráció akkor is kiválthatja az ellenséges érzelmeket és az agressziót, ha nem tekintik érthetetlennek, legitimitást nélkülözőnek vagy személyeskedőnek.

A mindennapi életben nyert adalékok

Hogy a frusztráció gyakran vezethet haraghoz és az agresszióhoz, Dollardék munkája előtt is ismert volt. Évekkel monográfiájuk megjelenése előtt több pszichológus vizsgálta, mi váltja ki a haragot és az agressziót. A vizsgálatok során arra kérték az embereket, hogy jegyezzenek föl olyan eseteket, amikor ők vagy mások — jelenlétükben — emocionálisan viselkedtek. Ezen korai naturalista jellegű vizsgálatok azt mutatták, hogy a haragot gyakran mások beavatkozása váltja ki (GATES, 1926, MELTZER, 1933, idézi: AVERILL, 1982, 169/170. o.) GOODENOUGH (1931) kisgyermekes anyákat kérdezett meg, akik azt állították, hogy gyermekeiknél nemcsak akkor figyeltek meg haragot, amikor valaki beavatkozott tevékenységükbe, hanem például a szokásos étkezési idő előtt, ami egybevág Gates idősebb gyermekek megfigyeléséből nyert adataival. Valószínűtlen, hogy a gyermekek az étkezés késését beavatkozásnak, jogtalan támadásnak értelmezték volna. Befejezésül megemlítenénk AVERILL (1982) vizsgálatát, amelyben a megkérdezettek 11%-a bevallotta, hogy őket az amúgy jogosnak vélt, de érdekeiket sértő cselekvések is megharagították; a megkérdezettek 7%-át még az elkerülhetetlen dolgok is dühítették. Egyébként e mintában a szó szigorú értelmében vett frusztráció volt a leggyakrabban említett, agressziót kiváltó tényező.

Az említett számokat nem szabad általánosítani, hiszen más mintában mások lehetnek az arányok. A fontos az, hogy az ilyen esetek előfordulnak. Az emberek egy része elismerte, hogy akkor is hajlamos agresszióra, amikor az őket ért frusztráció „legitim” voltát nem vonták kétségbe. Feltehetőleg több oknál fogva az embereknek csak egy részére jellemző kifejezetten az ilyen beállítódás, de ezek az adatok még nem mondanak semmit arról, hogy milyen gyakran fordulnak elő az ilyen esetek a mindennapi életben. Feltételezhető, hogy a megkérdezetteknek legalább egy része vonakodott bevallani, hogy dühbe jön szociálisan elfogadható frusztrációtól is.

A laboratóriumi vizsgálatok

Korábban már szóltunk arról, hogy számos kísérletben nem sikerült összefüggést kimutatni az agresszió és a frusztráció között (l. például GENTRY, 1970; RULE, DYCK és NESDALE, 1978; RULE és HEWITT, 1971). Világos, hogy a célirányos tevékenységbe való beavatkozás nem minden esetben vezet nyílt agresszióhoz. Más laboratóriumi vizsgálatokban azonban sikerült bebizonyítani, hogy a frusztráció után az agresszióban szignifikáns növekedés tapasztalható. A kívánt cél elérésének akadályoztatása — megfelelő föltételek mellett — akkor is kiválthatja az agressziót, ha az akadályoztatása kevésbé legitim.

Tekintsük át a sikeresebb vizsgálatokat. Valamennyi kísérlet közös vonása, hogy a cél akadályoztatása nem tűnt személyellenesnek, és nem fenyegette az önértékelést.

A drive erejének megváltoztatása

Egyes kísérletekben az 1939-es hipotézis tesztelésére úgy került sor, hogy változtatták azon cél vonzását, melynek elérésekor jutalom járt. (Dollard és munkatársai úgy vélték, hogy az agresszió intenzitása egyenes arányban áll az el nem ért cél jelentőségével). Arnold Buss — aki egyébként a hipotézis egyik kritikusa volt — ebben az irányban indult el, és bizonyos mértékben a hipotézissel egybevágó eredményeket kapott. Első kísérletében, melyet 1963-ban végzett el, egyetemista v.sz.-ek azért nem kapták meg a megígért jutalmat, mert a partnerük túl lassú volt. Ezek a v.sz.-ek erősebb büntetést alkalmaztak partnerükkel szemben, mint azok, akik nem vártak komoly jutalmat, illetve elvárhatták, hogy partnerük lassú lesz. Tehát — a célok akadályoztatása megerősítette a v.sz.-ek agresszióját annak ellenére, hogy a frusztráció nem volt véletlenszerű és az agresszióknak nem volt instrumentális jellege (azaz nem segítette elő a cél elérését). Ugyanakkor Buss megjegyezte, hogy az agresszió korántsem ért el olyan szintet, amely az adott esetben lehetséges lett volna, későbbi kísérletek-

ben BUSS, 1966) világossá vált, hogy a frusztráció által serkentett agresszió gyakran igen gyenge, a frusztrálás mértéke nem gyakorolt számottevő hatást a partnernek adott büntetésre.

Megzavart elvárások

Az egyik feltevésünk az, hogy az 1939-es hipotézis helyességének ellenőrzésében nemcsak és nem annyira a cél eltávolítása a fontos, mint inkább az elvárások megzavarása. Feltételezhető, hogy az emberek agressziója, amely a célok elérésének akadályoztatása következtében jön létre, elsősorban attól függ, mennyire intenzíven várták a cél elérésével kapcsolatos jutalmat. Buss 1963-as vizsgálatában a cél elvárása nem volt világosan meghatározva, azonban a frusztrált k.sz.-ek valószínűleg elvárták, hogy cselekvéseik sikeresek lesznek. WORCHEL (1974) kísérletében az alábbi három paraméter szerepelt a kísérleti változók között:

- 1.) jutalom, melyet a vizsgálatban való részvételért a k.sz.-ek választottak;
- 2.) a jutalom elvárásának mértéke;
- 3.) mennyire bizonyult vonzónak a ténylegesen kapott jutalom.

Az agresszió mértéke azon személyek ellen volt a legmagasabb, akiket a k.sz.-ek felelősnek véltek abban, hogy a választott jutalom helyett mást, kevésbé vonzó díjat kaptak, ami azzal magyarázható, hogy aki kiválasztott egy bizonyos jutalmat, nagyobb csalódást érzett, amikor nem kapta meg azt.

Más vizsgálatokban módosították a frusztráció mértékét a cél-grádiens elve alapján: a cél elérésére irányuló erőfeszítések fokozódnak a cél megközelítésével. Így az akadályoztatás nagyobb reakciót vált ki a cél közelében. Egy ilyen vizsgálatban, amely a Buss-féle „agresszív apparátus” módszerére támaszkodott, THOMPSON és KOLSTOE (1973) azt tapasztalták, hogy mind a „legitim”, mind pedig az „indokolatlan” frusztráció akkor vezetett az agresszió jelentős növekedéséhez, amikor a k.sz.-ek közelebb kerültek a célhoz, s az agressziójuk segítette leküzdeni az akadályoztató tényezőt. Ebben a kísérletben nem vizsgálták a frusztráció által kiváltott, személy elleni agressziót, ami HARRIS (1974) vizsgálatának tárgya volt. Ezen vizsgálatban a kísérletvezető szándékosan beállt a sorban álló emberek közé a különböző üzletekben, pénztáraknál, a sor elején vagy a végén. Magatartásával a kísérletvezető mindkét esetben frusztrálta a sorbanállókat, azonban feltételezhető, hogy a célhoz közelebb lévőkre ez kifejezettebb hatással volt. A frusztrált személyek magatartását több

pontos skála szerint kódolták. A feltételezés beigazolódtott: ugyanakkor a nyílt agresszió kisebb volt, ha a frusztráló személy magasabb társadalmi réteghez tartozónak látszott, vagy nő volt.

Egyéb adatok

M. Monteith munkatársammal együtt azt tanulmányoztuk, milyen gondolatok jutnak az emberek eszébe különböző agresszív aktusok kapcsán. A k.sz.-eket arra kértük, hogy három helyzettel kapcsolatban felmerült gondolataikról számoljanak be. Az egyik ilyen helyzet, amely leginkább frusztrálónak bizonyult, a következő: A k.sz.-ek elképzelték, hogy egy olyan megbeszélésre mennek, melynek következtében megkaphatnak egy igen fontos állást. Útközben azonban forgalmi dugóba kerülnek, s így elkéshe-tik a megbeszélést. Valószínűtlen, hogy e helyzetben bárki arra gondolna, hogy a forgalmi dugót valaki szándékosan és „szabálytalanul” kifejezetten nekik rendezte volna. Ennek ellenére, éppen erről a helyzetről lényegében mindenki a legnagyobb haraggal, felháborodással, ellenséges érzelmekkel számolt be. A frusztráló esemény gondolata nyilvánvalóan növelte a haragot.

A frusztráció által kiváltott harag néha arra készteti az embereket, hogy mások magatartását ellenségesen értékeljék. Például BURNSTEIN és WORCHEL (1982) kísérletében férfi egyetemistákból álló csoportok azért nem teljesítették a jutalommal járó feladatot, mert a csoport egyik tagja állandó kérdésekkel zavarta a munkát (nyilvánvaló, hogy a kísérlet-vezető egyik asszisztenséről volt szó). Az egyik helyzetben a kérdezősködő nagyothallónak tűnt, míg a másik helyzetben a zavaró magatartását nem lehetett ilyen elfogadható okkal megmagyarázni. A kísérlet után a k.sz.-ek kétféleképpen értékelték csoporttársaikat. Nyilvánosan senki sem fejezte ki rosszállását a „siket” csoporttársakkal szemben, azonban a kérdőívben igen alacsony értékekkel „honorálták” jól megmagyarázható, de mégis frusztráló magatartását.

Tehát a frusztráció serkentheti mind a nyílt agressziót, mind az ellenséges érzelmeket és attitűdöket, feltéve, hogy a helyzet nem váltja ki az agresszióval össze nem férhető válaszokat. GEEN és BERKOWITZ (1967) vizsgálata azt mutatja, hogy az agresszió akkor válik megfigyelhetővé a frusztráció után, amikor az agressziót gátló tényezőket kiiktatják, vagy megvannak az agresszív válaszokat elősegítő feltételek. Azon k.sz.-ek, akiket egy fejtörő feladat megoldásának megzavarásával frusztráltak (és nem a partner viselkedése révén), jobban büntettek egy indifferens személyt, mint a kontrollcsoport tagjai, de csak abban az esetben, ha előzetesen egy kifejezetten agresszív filmet vetítettek nekik. Későbbi vizsgá-

latban GEEN (1968) az agresszív tendenciák erősségének fontosságára hívta föl a figyelmet. Azok a k.sz.-ek, akiknél megerősítették a verbális agressziót, később, a frusztrációt követően nagyobb mértékben támadták a partnert, bár ebben a vizsgálatban a csak frusztrált k.sz.-ek is agresszívebbek voltak a kontrollcsoportnál. Érdemes följegyezni egy másik kísérletet is, amelyben előtérbe kerültek az agresszó kinyilvánulásának korlátai. STRUBE, TURNER, CERRO, STEVENS és HINCHEY (1984) a k.sz.-ek felét frusztrálták, egy megoldhatatlan fejtörő segítségével. Ezen személyek nagyobb mértékben büntették az indifferens személyeket, mint a csoport más tagjai. Érdemes megjegyezni, hogy ez az ellenséges és nem az instrumentális agresszióban nyilvánult meg nagyobb mértékben.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a frusztráció akkor is növeli az agressziót, ha a frusztráció körülményei megmagyarázhatóak, illetve összefüggnek egy másik személy viselkedésével. Ugyanakkor az agresszió ritkábban nyilvánul meg, ha a frusztrált személy úgy gondolja, hogy az agresszív viselkedés az adott viselkedésben nem helyes, vagy veszélyes. Ugyancsak elmarad az agresszió, ha az egyén elsajátított más alternatív válaszokat a frusztrációra.

A VERSENY, MINT A FRUSZTRÁLÓ HELYZET

Az eddig bemutatott adatok valószínűsítik azt, hogy az agresszió a versenyhelyzet egyik velejárója. Sőt, feltételezhető, hogy az agresszió rendszeresen létrejöhet a versenyhelyzetben, bár kinyilvánulása elmaradhat. Számos vizsgálat bizonyítja azt, hogy a rivalizálás serkenti az ellenséges érzelmeket és a nyílt agressziót is. Ezt láthatjuk például SHERIF és mtsa. (1965) ismert kísérletében, valamint WORHEL, ANDREOLI és FOLGER (1977) jól ellenőrzött vizsgálatában. Mindkét vizsgálatban, ugyanúgy, mint más szerzők munkáiban, bebizonyosodott, hogy a versenyhelyzetben a k.sz.-ek ellenséges érzelmeket tanúsítottak a versenytársak iránt, s olykor ezen érzelmek nyílt agresszióvá fajultak. Felmerül azonban a kérdés: miért nem tapasztaljuk gyakrabban az agressziót például a sportpályán?

A frusztráció—agresszió hipotézis alapján két magyarázat között választhatunk. Az első az, hogy a versenyzők a valóságban nincsenek kitéve a frusztráció hatásának, míg a másik szerint egyéb reakciók háttérbe szorítják az agressziót. E sorok írója szerint azonban van egy harmadik magyarázat is, mégpedig az, hogy az agressziót nem frusztráció serkenti, hanem ezzel összefüggő kellemetlen érzések. Például HARRIS (1974) korábban említett vizsgálatában a k.sz.-ek agressziója azért fokozódott a cél közelében tapasztalt frusztráció után, mert fokozódtak a kellemetlen ér-

zések is. Így a sportpályán a vereség azért nem váltja ki az agressziót, mert a sportolók nem tapasztalnak kellemetlen érzéseket, hiszen élvezik a játékot vagy a versenyt, bíznak a győzelemben stb.

AZ UTÁLAT ÁLTAL SERKENTETT AGRESSZIÓ

Korábbi tanulmányaimban már szoltam arról, hogy kellemetlen események gyakrabban vezetnek agresszióhoz (például BERKOWITZ, 1983; BERKOWITZ, CODRAN és EMBREE, 1981). Későbbi vizsgálatok, amelyek az érzelmek, gondolatok és az emlékezet közötti kapcsolat kognitív-neoasszociánista értelmezésére támaszkodnak, tették lehetővé összetettebb hipotézis megfogalmazását. Kissé leegyszerűsítve feltételezhető, hogy a kellemetlen érzések által serkentett magatartás kibontakozásának folyamatában több szakasz különböztethető meg. Az első szakasz során egy kellemetlen esemény váltja ki a negatív érzést. Feltehető, hogy ez az érzés viszont serkenti a különböző expresszív válaszokat, érzelmeket, gondolatokat és emlékeket, amelyek összefüggnek mind a támadó, mind pedig a menekülési tendenciákkal. Valószínű, hogy a korábban átélt félelem elősegíti a menekülési tendenciákat, míg a múltban tapasztalt harag — az agressziót. A két tendencia viszonylagos erősségét számos tényező — így az öröklött, a tanult és a helyzeti faktorok egyaránt meghatározzák és biztosítják az összekapcsolásukat érzelmekkel, gondolatokkal és emlékekkel.

Az első szakaszban a kognitív folyamatoknak viszonylag kevés szerepük van az emóciók képzésében; e szerep valószínűleg az emocionális élmény „kellemetlen” minősítésére korlátozódik. A későbbi szakaszban azonban a kognitív folyamatok jelentősebb mértékben befolyásolhatják az emóciókat. Ezekben a későbbi szakaszokban az emberek keresik a kellemetlen érzések oksági kapcsolatait, elgondolkodnak az érzelmeik valódi tartalmáról, megpróbálják szabályozni és ellenőrizni érzelmeiket és cselekvéseiket. Az elsődleges, viszonylag egyszerű tapasztalatok és reakciók bővülnek, gazdagodnak, erősödnek, differenciálódnak, illetve háttérbe kerülnek.

TESTI ÉS LELKI FÁJDALOM

A testi fájdalom a kellemetlen érzések legtisztább példája; számos vizsgálat egyérelműen bizonyítja, hogy a fájdalom késztet számos élőlényt, így az embert is arra, hogy támadja meg az elérhető célpontokat (BERKOWITZ, 1983). Nyilvánvaló, hogy ebből nem következik az, hogy az agresszió volna a leggyakoribb válasz a fájdalomra, hiszen az állatok nagy része inkább menekül, mint támad. Az öröklött háttér, a korábbi tanulás és a helyzeti hatások határozzák meg a legvalószínűbb választ. Mégis, a hajlan-

dóság az agresszióra felerősödik a fájdalom hatására a menekülési tendenciával együtt; amennyiben a megfelelő célpont közel van, igen gyakran kerül sor a nyílt agresszióra, melyet legfeljebb gyengíthet az agresszió korlátozásának kísérlete.

Fontos figyelembe venni, hogy az ily módon serkentett agresszió az „ellenséges agresszió” kategóriába sorolandó, hiszen elsődleges célja a károkozás. Egyértelmű, hogy a kellemetlen érzés kiváltja a károkozás szándékát. AZRIN, HUTCHINSON és MCLAUGHLIN (1965) kísérletében az állatok számos akadályt küzdöttek le ahhoz, hogy elérjék a célpontot, míg a vizsgálatunkban fiatal felnőttek jóval erősebb büntetést alkalmaztak akkor, amikor azt hitték, hogy ezzel kárt okozhatnak egy kívülről álló személynek (BERKOWITZ, COHRAN és EMBREE, 1981).

Az adatok arra is utalnak, hogy a testi fájdalom, a kellemetlenség érzése elősegíti az ellenséges gondolatok elsajátítását. Egyik vizsgálatunkban a k.sz.-eket megkértük arra, hogy képzeljenek el különböző baleseteket, és számoljanak be arról, hogyan viselkednének ezekben az esetekben. A k.sz.-ek egy része ez alatt az idő alatt igen kellemetlen környezetben volt, míg a többiek egy szokványos laboratóriumban. Az első csoport tagjai lényegesen gyakrabban tettek említést irritáló eseményekről, haragról és ellenséges érzelmekről, de csak akkor, amikor emocionális töltésű balesetekről volt szó. Más szóval, a testi fájdalom felerősítette ezeket az ellenséges gondolatokat, míg az emocionális háttér elősegítette a megnyilvánulásukat.

Mind a lelki, mind a testi fájdalom vagy kellemetlenség aktiválhatja az agressziót (BERKOWITZ, 1983). Egy kísérlet résztvevői ellenséges magatartást tanúsítottak azt követően, hogy általuk undorítónak minősített jeleneteknek voltak szemtanúi (ZILLMANN, BRYANT, COMISKY és MEDOFF, 1981). Sokan ellenségesen viselkednek azokkal szemben, akik másképp vélekednek fontos kérdésekről; ennek magyarázata talán az, hogy az attitűdjeink és értékeink megkérdőjelezése igen kellemetlen élmény (ROSENBAUM, 1986).

Még a depresszió is kiválthatja az agressziót (BERKOWITZ, 1983). Ez talán kevésbé meglepő a klinikusok számára, hiszen a klinikai irodalomban gyakran jelennek meg olyan tanulmányok, amelyekben a depresszióban szenvedő felnőttek és gyermekek agressziójáról számolnak be. Míg a pszichoanalitikus elmélet szerint a befelé forduló agresszió váltja ki a depressziót, számos kísérlet adatai szerint ellenkezőleg, a depresszió váltja ki a haragot, s olykor az agressziót is (BERKOWITZ, 1983). Első látásra e felfogás valószínűtlennek tűnik, hiszen a depresszió képe az apá-

tiával, a befeléfordulással, a gyámoltalansággal párosul. A valóságban a depresszióban szenvedő pácienseknél gyakran megfigyelhetők dühkitörések, különösen akkor, amikor a betegek nem hajlandók elgondolkodni cselekvéseiken (BERKOWITZ, 1983).

KELLEMETLEN KÖRNYEZETI FELTÉTELEK

A fizikai környezet jellemzői is okozhatnak kellemetlen érzéseket. Már rendelkezünk olyan adatokkal, amelyek bizonyítják, hogy például a légköri változások növelik az erőszakot. Például vizsgálatok azt mutatták, hogy az USA-ban a hatvanas évek végén tapasztalt városi zavargások kirobbanásában nem elhanyagolható a rendkívüli nyári meleg hatása (CARLSMITH és ANDERSON, 1979). ANDERSON és ANDERSON (1984) rámutattak arra, hogy a nagy meleg növeli az olyan „szokványos” bűncselekmények gyakoriságát is, mint a gyilkosság és a huliganizmus. A bűnözési statisztika bizonyítja, hogy a levegő szennyeződése — a nagy meleggel párosulva — növeli a családi konfliktusok gyakoriságát is (ROTTON és FREY, 1985). Hasonló eredményeket hozott BARON (1977) laboratóriumi vizsgálata is. Ezekben a vizsgálatokban a magas hőmérséklet, a sűrű cigarettafüst, a kellemetlen szagok serkentették az agressziót. Fontos kiemelni, hogy az agresszió nem változtathat a kellemetlen környezeten, s így az agresszió inkább ellenségesnek, mint instrumentálisnak minősíthető.

Összefüggés a kellemetlen ingerekkel

Az ismertetett adatok valóságát aligha vonhatnánk kétségbe, hiszen saját tapasztalatunk is mutatja, könnyebben haragszunk meg, ha nem érezzük jól magunkat, vagy kellemetlen a környezetünk. Ugyanakkor korántsem annyira egyértelmű, hogy a látszólag semleges ingerek is kiválthatják az agressziót, ha ezen ingerek összekapcsolódnak az átélt kellemetlen eseményekkel. Erről tanúskodik számos vizsgálat. Egy-egy tárgy pusztán jelenléte is fokozza a haragot és az agressziót, amennyiben ezen tárgy erős, kellemetlen emlékekkel asszociálódik (BERKOWITZ, 1983). Egyes vizsgálatokban egy ilyen ingert vagy tárgyat helyeztek el a vizsgálati helyiségben. ULRICH és FAVELL (1970) kimutatták, hogy a csengő hangja kiválthatja az állatok agresszióját, amennyiben korábban a csengő áramütéssel asszociálódott. FRACZEK (1974) hasonló következtetéseket vont le az emberekkel végzett kísérletek alapján: a k.s.z.-ek nagyobb büntetést alkalmaztak egy olyan szín jelenlétében, amely korábban áramütéssel párosult.

A fenti gondolatok tükrében megmagyarázható egy igen gyakori attitűd a rokkant személyekkel kapcsolatban. Sajnálhatjuk őket, ugyanakkor

jelenlétük eszünkbe juttatja a fájdalmat és a szenvedést. Így vegyesek az érzelmeink. Ezen érzelmek könnyen elvezethetnek az agresszióhoz (BERKOWITZ és FRODI, 1979). A szerencsétlen rokkantak tőlük független események áldozatai; helyzetüket tovább nehezíti a társadalom el-lenszenve, melyet semmiképpen nem érdekelnék meg.

ÖSSZEFOGLALÁS

Az ismertetett kutatások eredményei jól kiegészítik egymást, és világosan mutatják, hogy a kellemetlen érzések jelentős szerepet játszanak az ellenséges agresszióban. Más szóval, a frusztráció döntően ezen kellemetlen érzések közvetítésével váltja ki az agressziót.

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy az irritáló ingerek leggyakrabban agressziót váltanak ki, és azt sem, hogy a szenvedő személy minden esetben megtámad valakit. A menekülési tendenciák jóval erősebbek lehetnek, különösen az ingerekkel való első „találkozás” alkalmával. A menekülés választását erősítik továbbá a veleszületett adottságok, a korábbi tapasztalat, valamint annak feltételezése, hogy a támadás az adott körülmények között veszélyes. Ugyanakkor, még menekülés közben is létrejöhet agresszió, különösen, ha a menekülő „áldozatból lett agresszor”, képességeinek birtokában van és az agresszió nem igényel hosszadalmas erőfeszítéseket.

Szegal Borisz fordítása

A kézirat elfogadva: 1990. május

IRODALOM

- ANDERSON, C., ANDERSON, D., 1984, Ambient temperatue and violent crime: Test of the linear and curviliear hypotheses, *Journal of Personality and Social Psychology*, 46, 91—97.
- AVERILL, J., 1982, „Anger and Aggression: An Essay on Emotion”, New York, Springer-Verlag.
- AVERILL, J., 1983, Studies on anger and aggression: Implications for theories of emotion, *American Psychologist*, 38, 1145—1160.
- AZRIN, N., HUTCHINSON, R., MCCLAUGHLIN, R., 1965, The opportunity for aggression as an operant reinforcer during aversive stimulation, *Journal of the Experimental Analysis of Behavior*, 8, 10—26.
- BARON, R. A., 1977, „Human Aggression”, New York, Plenum.

- BERKOWITZ, L., 1983, Aversively stimulated aggression, Some parallels and differences in research with animals and humans, *American Psychologist*, 38, 1135—1144.
- BERKOWITZ, L., COCHRAN, S., EMBRES, M., 1981, Physical pain and the goal of aversively stimulated aggression, *Journal of Personality and Social Psychology*, 40, 687—700.
- BERKOWITZ, L., FRODI, A., 1979, Reactions to a child's mistakes as affected by her/his looks and speech., *Social Psychology Quarterly* 42, 420—425.
- BURNSTEIN, E., WORCHEL, P., 1962, Arbitrariness of frustration and its consequences for aggression in a social situation, *Journal of Personality*, 30, 528—541.
- CARLSMITH, J., ANDERSON, C., 1979, Ambient temperature and the occurrence of collective violence: A new analysis, *Journal of Personality and Social Psychology*, 37, 337—344.
- DODGE, D., 1980, Social cognition and children's aggressive behavior, *Child Development*, 51, 162—170.
- FESHBACH, S., 1964, The function of aggression and the regulation of aggressive drive, *Psychological Review*, 71, 257—272.
- FRACZEK, A., 1974, Informational role of situation as a determinant of aggressive behavior, In: DEWIT, J. and HARTUP, W. (eds.), *Determinants and Origins of Aggressive Behavior*, The Hague, Mouton.
- GEEN, R., 1968, Effects of frustration, attack, and prior training in aggressiveness upon aggressive behavior, *Journal of Personality and Social Psychology*, 9, 316—321.
- GEEN, R., BERKOWITZ, L., 1967, Some conditions facilitating the occurrence of aggression after the observation of violence, *Journal of Personality*, 35, 666—676.
- HARRIS, M. B., 1974, Mediators between frustration and aggression in a field experiment, *Journal of Experimental Social Psychology*, 10, 561—571.
- PASTORE, N., 1952, The role of arbitrariness in the frustration-aggression hypothesis, *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 47, 728—731.
- ROSENBAUM, M., 1986, The repulsion hypothesis, On the nondevelopment of relationships, *Journal of Personality and Social Psychology*, 51, 1156—1166.
- ROTON, J., FREY, J., 1985, Air pollution, weather, and violent crimes: Concomitant time-series analysis of archival data, *Journal of Personality and Social Psychology*, 49, 1207—1220.
- RULE, B. G., DYCK, R., NESDALE, A. R., 1978, Arbitrariness of frustration, Inhibition or instigation effects on aggression, *European Journal of Social Psychology*, 8, 237—244.
- SHERIF, M., HARVEY, O., WHITE, B., HOOD, W., SHERIF, C., 1961, „Intergroup Cooperation and Competition: The Robbers Cave Experiment,” Norman, OK, University Book Exchange.
- SMITH, C., ELLSWORTH, P., 1985, Patterns of cognitive appraisal in emotion, *Journal of Personality and Social Psychology*, 48, 813—838.

- STRUBE, M., TURNER, C., CERRO, D., STEVENS, J., HINCHEY, F., 1984, Interpersonal aggression and Type A coronary-prone behavior pattern: A theoretical distinction and practical implications, *Journal of Personality and Social Psychology*, 47, 839—847.
- ULRICH, R., FAVELL, J., 1970, Human aggression, In: NEURINGER, C., MICHAEL, J. (eds.), „Behavior Modification in Clinical Psychology”, New York, Appleton-Century-Crofts.
- WEINER, B., 1985, An attributional theory of achievement motivation and emotion, *Psychological Review*, 92, 548—573.
- WORCHEL, S., ANDREOLI, V., FOLGER, R., 1977, Intergroup cooperation and intergroup attraction, The effect of previous interaction and outcome of combined effort, *Journal of Experimental Social Psychology*, 13, 131—140.
- ZILLMAN, D., BRYANT, J., COMISKY, P., MEDOFF, N., 1981, Excitation and hedonic valence in the effect of erotica on motivated intermale aggression, *European Journal of Social Psychology*, 11, 233—252.

LEONARD BERKOWITZ

FRUSTRATIONS, APPRAISALS, AND AVERSIVELY STIMULATED AGGRESSION

The frustration-aggression hypothesis advanced by Dollard, Doob, Miller, Mowrer, and Sears is briefly summarized and it is noted that 1) a frustration can be defined as the nonfulfillment of an expected gratification, and 2) the instigation to aggression produced by a frustration is an inclination to hostile (or angry) and not instrumental aggression. The objections to this thesis holding that only arbitrary (or illegitimate) frustrations produce aggressive reactions and/or that only controllable and intentional misdeeds give rise to anger are then examined. Evidence is reported showing that frustrations can create an instigation to aggression even when they are arbitrary or intentionally directed at the person. However, it is argued that the frustration-aggression hypothesis should be revised: Frustrations produce aggressive inclinations only to the extent that they are aversive and give rise to negative affect. Berkowitz's model of aversively stimulated aggression is summarized, and supporting evidence is cited.